

- **Прибиткова Ірина Михайлівна**
- доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України
-
- **МЕТАМОРФОЗИ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА В ПРОЦЕСІ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ РЕФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УКРАЇНІ**
-
- *Рассматриваются изменения в социальной структуре сельского населения, происходившие в процессе капиталистической реформации аграрного сектора в Украине. На основе анализа директивных документов, трудов советских и постсоветских аграрников, данных социологических опросов общественного мнения украинского крестьянства, проведенных в 1994-2008 гг., сделан вывод о необходимости поиска новых критериев социальной стратификации и построения классификационных схем, адекватных реально существующим в селе социальным группам, слоям и прослойкам и их характеристикам.*
- *The changes in the social structure of rural population in the process of capitalist reforming in the agrarian sector in Ukraine are considered. The directive documents, scientific publications of Soviet and post-Soviet agrarians and returns of sociological polls of public opinion in the countryside were analyzed in 1994-2008. We come to the conclusion that it is necessary to look for a new criteria for social stratification and elaborating of classification schemes for real social groups and strata in the Ukrainian countryside with their characteristics.*

Інтродукція

Насильницька колективізація селянських господарств у 30-ті роки в СРСР породила в селі маргінальний клас із двоїстою психологією - не селян і не робітників; з одного боку - найманих працівників державних аграрних підприємств, з іншого - власників своїх мікрогосподарств. Упродовж кількох поколінь селянство, його психологія, мотивація до праці, мораль формувалися в контексті знівечення села як такого. Відчуження від власності й виробленого продукту перетворило селян на батраків. Бувши виробником, селянин позбувся законного права розпоряджатися продуктом своєї діяльності, що його узурпувала держава-монополіст, незалежна ані від виробників, ані від споживачів. Багато колгоспів, що постали внаслідок об'єднання колишніх селянських господарств, згодом перетворилися на державні аграрні підприємства-радгоспи. Значна їх частина виявилась збитковою й

існувала лише завдяки щорічним державним дотаціям. Така сама ситуація була й в колгоспному секторі.

Неефективність форм організації сільськогосподарського виробництва радянського зразка ставала чимраз очевиднішою, а потреба реформування відносин власності в аграрному секторі - дедалі нагальнішою. Цю невідкладну потребу усвідомлювала владна еліта. Проте моделі реформування, що відповідала б інтересам усіх суспільних груп країни, а передусім - селянства, й досі вибрати не спромоглася. Інтереси різних соціальних груп не узгоджені, а самі суб'єкти цих інтересів не завжди годні сформулювати їх точно і недвозначно.

Здійснити докорінні перетворення в аграрному секторі економіки виявилось завданням куди складнішим, а результати куди скромнішими, ніж це уявлялось батькам-реформаторам. Командно-адміністративна система залишила гіркий спадок сільському господарству України. Його цілковита залежність від централізованої державної системи розподілу матеріально-технічних ресурсів і кредитів, брак економічних механізмів взаємодії поміж виробниками й споживачами, розпад фінансово-кредитної системи, перетворення цін із ринкової категорії на засіб обліку, нестача необхідних потужностей для зберігання продукції, придушення індивідуальної ініціативи і незацікавленість селян у ефективній високопродуктивній праці - ось аж ніяк не повний набір стартових умов для здійснення програми реформування аграрного сектора.

Акціонерні господарства, створені на основі корпоративної власності на землю

За станом на початок 1994 р. аграрна реформа тільки й мала своїм здобутком, що створені акціонерні господарства. На цей час обсяг реорганізації господарств був занадто малим, і в Україні був сформований ніби й новий, та насправді здебільшого не змінений, колективний сектор, який об'єднав у собі колишні колективні й державні господарства. На той момент він, власне, становив собою мінімально реорганізовану традиційну радянську модель.

Соціологічні опитування, що проводилися в 1994 році, засвідчили, що учасники земельної реформи та реорганізації сільських господарств - керівники, рядові працівники, спеціалісти та фермери, не мали уявлення про те, коли реформа реально переступить за межі створення акціонерних господарств. Більшість працівників аграрного сектора, які мали право на земельні наділи й частину фондів, реалізували це право здебільшого формально, на папері. На думку учасників опитування, бракувало механізму, що дав би змогу створити нові господарські одиниці, а вибір селян виявився обмеженим або індивідуальними сімейними господарствами, або акціонованими великими. До того ж небагато працівників висловили бажання розлучитися з колективними формами господарювання. Дехто з них взагалі на момент опитування нічого не знав про реорганізацію сільського господарства. Мало хто з них розумів, що якщо земля, яка на початок 1990-х років перебувала ще у колективній власності, буде перереєстрована як корпоративна власність у межах існуючих господарств, насправді це означатиме експропріацію земельних прав їхніх членів і працівників.

Отже, задум аграрної реформи та реорганізації сільських господарств в Україні полягав у передачі сільськогосподарських земель і фондів у приватну власність і створенні на їх основі високопродуктивних комерційних господарств, орієнтованих на ринкові відносини. Проте здійснення програми реформ в аграрному секторі не засвідчило твердого наміру її ініціаторів запровадити приватну власність на землю та основні фонди, а досягнення на її початковому етапі виявилися доволі скромними. Головний підсумок земельної реформи у 1994 році - це створення акціонерних господарств, які мало відрізнялися від традиційних колгоспів і радгоспів. На цей момент більшість опитаних селян зберігала прихильність до колективних форм господарювання. Проте в українському селі було й чимало прибічників індивідуальних сімейних господарств: фермерський рух підтримували понад половину учасників опитування. А проте лише щочетвертий з них позитивно поставився до перспективи заснувати власне фермерське господарство. Основна маса опитаних, стикаючись із повсякденними труднощами і необхідністю їх переборювати, жила здебільшого

інтересами поточного моменту, не складаючи жодних радикальних планів на майбутнє.

Попри зрадливу долю український селянин усе ж таки і за радянських часів був власником, реалізуючи право господаря в своєму особистому підсобному господарстві. Зайнятість у ньому була і залишається важливою складовою способу життя українських селян і не є предметом вибору на відміну від фермерства як форми господарювання.

Особисте підсобне господарство має замалим кожен український селянин. Це той невеличкий плацдарм, який допоміг йому зберегти почуття господаря і на якому він, попри все, мав змогу залишатися власником. На момент опитування земля в особистих підсобних господарствах перебувала здебільшого в двох традиційних формах землеволодіння: у користуванні та довічному спадковому володінні, а ще у приватній власності - новій на цей час формі землеволодіння, що існувала лише три роки. Частка орендованої землі в загальній площі присадибних земельних ділянок у 1994 р. була украй мізерною.

Значна частина селян вважала, що за наявності дешевої техніки, добрив, насіння тощо особисте підсобне господарство може стати основою для створення фермерських господарств. Такого погляду дотримувались щочетверо з десяти учасників опитування; 16.3% з-поміж них вважали, що це є можливим за умови напруженої та сумлінної праці, а 14.6% визнали таку трансформацію цілком неможливою.

Успіх перетворень в аграрному секторі, поза всім іншим, залежить також від ступеня віри селян у "чистоту помислів" реформаторів, котрі ініціювали "зверху" перебудову відносин власності в сільському господарстві. Той історичний досвід, який вони нагромадили у сфері взаємодії з владою, може правити радше за перешкоду, аніж джерело ентузіазму в процесі переходу від колективної до приватної власності на землю.

Хто може позбавити селян права користуватися й порядкувати приватизованою землею? Відповіді на це питання доволі промовисті, а розподіл їх ось такий. Половина респондентів (52.1%) вважала у 1994

році, що права власника непорушні і ніхто не може відібрати їх у селян. Однак інша половина була налаштована не так оптимістично: на думку 16.6% селян у ролі експропріатора може виступити держава; 11.6% вважали, що це може зробити місцева влада; 6.4% висловила недовіру зборам трудового колективу, здатного, як на них, порушити їхні права власності, а ще 5% припускали таку можливість з боку керівників господарств.

Від робітника колективного сільськогосподарського підприємства до земельного власника

Саме в цей час з'явилися Укази Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" від 10 листопада 1994 р. та "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям" від 8 серпня 1995 року. В цих документах було визначено принципи і механізми приватизації землі. Право на приватизацію надавалося лише членам колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) разом із ветеранами-пенсіонерами; приватизації підлягали землі, що їх було передано в колективну власність, а обов'язковою умовою приватизації був вихід власника земельної частки з КСП за його поданням про відведення земельної ділянки з подальшим закріпленням її на місцевості.

Згідно із Указом Президента "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора країни" від 3 грудня 1999 року приватизація землі стала завданням для органів державної влади і управління, органів місцевого самоврядування та власне колективних підприємств, а не лише особистою справою громадян, що мають право на землю. Відповідно до цього Указу КСП підлягали реформуванню на засадах приватної власності на землю та майно. Відтепер колективні сільськогосподарські підприємства припинили існування як виробничі структури. Цей історичний акт відбувся протягом грудня 1999-квітня

2000 рр. І це було реформування з адміністративного примусу. Український селянин втратив статус робітника КСП.

25 жовтня 2001 року Верховна Рада України прийняла Земельний Кодекс України (Закон № 2768-III), який визначив механізми та закріпив результати приватизації земель сільськогосподарського призначення. Упроваджуються деякі тимчасові обмеження щодо граничних розмірів земельних ділянок у приватній власності, забороняється купівля-продаж землі та внесення її до статутних фондів підприємств.

Згідно з Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. учасниками приватизації земель сільськогосподарського призначення могли бути лише члени КСП. Решта сільських мешканців право на приватизацію землі не отримала, так само, як і інші громадяни країни. Прийняття Земельного Кодексу України закріпило цей принцип визначення суб'єктів приватизації. Багато сільських мешканців-працівників соціальної сфери, вчителів, сфери побуту тощо виявилися поза межами приватизації землі.

Згідно із Земельним Кодексом України громадяни та юридичні особи, що мають у власності земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, так само як й інші громадяни-власники земельних паїв, не можуть до початку 2005 року продавати або відчужувати земельні ділянки та земельні частки (паї), що їм належать, яким-небудь іншим способом, окрім обміну, передачі в спадщину або вилучення земель для суспільних потреб. Отже, дуже скоро, десь через півроку, ринок землі в Україні постане як реальний інститут.

Нагадаємо, що український селянин упродовж останніх чотирнадцяти років втратив статус колгоспника, згодом - робітника колективного сільськогосподарського підприємства, став нарешті земельним власником. Що далі? На що розраховують наші багатостраждальні селяни, які мають думки щодо реформування аграрного сектора, з ким себе ідентифікують, чого очікують від прийдешньої капіталізації на селі?

Чи став український селянин земельним власником?

За даними моніторингу соціальних змін в Україні, що їх було отримано на початку 2004 року, третина сільських мешканців (34.4%) належало до непрацюючих пенсіонерів. Помітимо, що у великих і малих містах країни їх частка помітно менша (відповідно 20.3% та 28.0%), а в столиці вони зустрічаються в 2.2 рази рідше (15.6%). Українське село катастрофічно старішає. Щодесятий селянин (10.2%) ідентифікує себе як кваліфікованого робітника. Мешканці Києва і великих міст мали такий статус вдвічі, а в невеликих міських поселеннях - в 1.6 рази частіше. Робітниками сільськогосподарських підприємств були в 2004 році усього 7.3% селян. Дуже рідко зустрічаються в українському селі службовці з числа обслуговуючого персоналу (3.1%) і ще рідше - спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання з вищою або середньою спеціальною освітою (2.7%). Де-не-де зустрінеш різнороба або допоміжного робітника (4.6%). Дрібним бізнесом або індивідуальним підприємництвом перебиваються 3.6% українських селян. Решта селян на момент опитування або не мали ніякого заняття (8.5%), або тимчасово підробляли в різних місцях залежно від обставин (7.3%), або мали статус домогосподарки (7.0%). Частка селянської молоді, що здобуває середню, спеціальну або вищу освіту, виявився на селі зовсім невисокою (усього 2.4%). У фермерському русі брало участь в 2004 р. лише 1.0% українських селян.

На питання про статус зайнятості 57.0% сільських мешканців відповіли, що в даний час з тих чи тих причин вони не працюють. Щотретій (32.9%) був за власним самовизначенням найманим працівником, а самозайнятим індивідуальною трудовою діяльністю або представником вільної професії - усього 5.2% українських селян. Щодо роботодавців - власників, що використовують найману працю, їх в українському селі обмаль - усього 1.2%. Додамо до цього, що 11.4% сільських сімей мають одного чи більше членів, які вже отримали досвід тимчасової роботи за кордоном, а ще 6.1% учасників опитування мають намір найближчим роком поїхати за кордон на тимчасові заробітки.

На нашу думку, революційна перебудова в аграрному секторі не стільки сприяла появленню класу власників і відновленню історичної

справедливості, скільки спричинила подальше розшарування та зuboжіння українського суспільства.

А чи втратив український селянин інтерес та уподобання до власності? На щастя ще ні. Мати у власності землю хотіли б четверо з десяти сільських мешканців, мале підприємство - щочетвертий (23.8%), а ось середнє або велике підприємство - лише 7.3%. Отже, більш двох третин українських селян (70.6%) безперечно є потенційними власниками. Щоправда щочетвертий з-поміж них рішуче відмовився від перспективи отримати у власність землю чи підприємство будь-якої величини, а щошостий (16.2%) й досі не визначився, бути чи не бути йому власником. Як свідчать відповіді респондентів, бажання отримати у власність землю або якийсь бізнес є присутнім в думках, намірах та сподіваннях українського селянства. Мабуть, невістачає можливостей - первинного капіталу, здоров'я, досвіду, знань, реманенту, транспорту тощо. А ще немає довіри у селян до влади.

Щодо досвіду створення власного бізнесу або власної справи, тільки 5.3% дорослих сільських жителів мають успішний дебют та практику підприємництва. Стільки ж індивідів (5.3%) зазнали поразки у сфері приватної ініціативи. Але переважна більшість українських селян не має жодного досвіду у царині бізнесу (89.5%). Лише щочетвертий з-поміж дорослих сільських жителів готовий у разі несподіваного отримання великої суми грошей вкласти їх в яку-небудь солідну справу або започаткувати власний бізнес. Щонайчастіше український селянин витратив би ці гроші на навчання та освіту дітей чи онук в престижних учбових закладах України або за кордоном. Таку настанову має щодругий сільський мешканець (52.1%). Трохи рідше (43.1%) він би побудував новий дім, придбав би автомобіль або інші коштовні речі для себе або для своїх близьких. Таким чином, потяг до бізнесу та підприємницької діяльності посідає в системі цінностей українського селянина лише третє місце.

Щодо результатів реформ, які тривають в аграрному секторі, українське селянство оцінює їх радше негативно: майже щодругий сільський мешканець (46.4%) дає саме таку оцінку нововведенням на селі. Протилежну думку мають лише 4.4% селян: позитивні емоції щодо

радикального реформування виробничих відносин в аграрному секторі жителі села висловлюють удесятеро рідше. Щочетвертий з-поміж них коливався з оцінкою, а інший щочетвертий навіть не знав, що і думати з приводу таких рішучих змін, на які у селі ніхто з них не очікував.

Половина сільських мешканців дотримується думки, що реформування сільськогосподарського виробництва слід було запроваджувати в життя лише за умови збереження колгоспно-радгоспної системи, піддавши змінам тільки ті її складові, що історично себе вичерпали. А щочетвертий український селянин вважає більш конструктивним вибором створення паралельної, конкурентної, побудованої на приватних засадах господарювання системи поряд з існуючою. Її основними елементами могли б бути, на його думку, фермери, агрофірми, кооперативи тощо. Радикально налаштованими виявилися лише 5.5% жителів сільської місцевості, які наполягали на повній відмові від колгоспно-радгоспної системи. Необізнаним у питанні реформування аграрного сектору України визнав себе майже щочетвертий селянин: він не мав жодної думки про те, як треба було проводити реформи.

Нагадаємо, що реформи в аграрному секторі тривають в Україні вже чотирнадцять років. За цей час селянство набуло досвіду, вражень та спостережень, аби оцінити втрати та здобутки різних акторів, що діяли у просторі ринкових та псевдоринкових реформ на селі.

На їх думку щонайчастіше переможцями в нерівному змаганні за право бути незалежним власником стали керівники та спеціалісти колишніх реорганізованих колективних господарств, які найбільшою мірою скористалися результатами реформ на селі. Таку думку мають 56.8% українських селян. Щотретій з них (32.0%) вважає, що найбільші дивіденди від аграрних реформ здобули корумповані чиновники. Майже так само часто (30.1%) вони називають серед пестунчиків реформаційної фортуни власників та керівників новостворених сільськогосподарських виробництв. Вдвічі рідше вдалося скористатися результатами реформ на селі, за оцінками наших народних експертів - сільських мешканців, орендарям земельних паїв та преставникам

бізнес-структур і комерційних посередників (відповідно 16.8% та 15.5% голосів на їх користь).

Досить значна частка сільських жителів (11.7%) схильна віднести до гурту акторів, що вдало скористалися здобутками реформ на селі, фермерів. Єдина страта, що не виграла від аграрної реформи на селі, - це рядові селяни, що є власниками земельних та майнових паїв. Лише 1.9% респондентів вважають їх успішними суб'єктами капіталістичної реформації аграрного сектору.

Українські селяни відчують себе як завжди ошуканими. Аграрна реформа, про необхідність і доцільність якої нам розповідають вже чотирнадцять років, не справдила їх сподівань. Більшість з них (53.8 %) вважала 2008 року, що не слід ані продавати, ані купувати землю. Таких, хто дотримується протилежної думки, в 1.8 раза менше - усього 29.2%. Решта селян (17% або щосьостий з-поміж них) від оцінних суджень утримується.

По чотирнадцяти роках аграрної реформи український селянин так й не став хазяїном ані землі, на якій працює, ані хазяїном власної долі.

Ким він був за радянських часів? Головний виробник сільськогосподарської продукції, що не мав жодних прав, а тільки обов'язки, не мав доступу до прийняття рішень, не розпоряджався продуктом своєї діяльності, а був лише дрібним гвинтиком у велетенському колгоспно-радгоспному механізмі, який діяв під ретельним наглядом партійно-бюрократичного апарату. Проте всупереч очевидній нерівноправності селянина існувала доктрина, згідно якої колгоспне селянство володіло колгоспно-радгоспною власністю і було за часів так званого соціалізму одним з двох трудящих класів, що були панівними в діючій системі суспільних відносин.

Критерії внутрішньокласової структури селянства та міжкласових кордонів у дискусіях аграрників радянської доби та пострадянського реформаційного часу

Яке місце посідають сьогодні селяни в соціальній структурі українського суспільства? Чи можна вважати їх класом власників або

якимсь іншим класом? Питання залишається відкритим і досі, хоч дискусії щодо соціально-групової динаміки селянства колгоспно-радгоспної доби та за часів пострадянського реформування аграрного сектора ведуться соціологами упродовж кількох останніх десятиліть.

Своєрідними віхами в цій діяльності за радянських часів були всесоюзні конференції, присвячені проблемам села. На першій з них (Мінськ, 1969) були визначені підходи до структурації сільського населення в цілому, обговорювались питання співвідношення істотних розбіжностей поміж містом та селом та класових відмінностей, були уточнені критерії внутрішньої класової структури селянства та характеристика окремих категорій сільського населення. При цьому виявились певні суперечності щодо критеріїв міжкласових кордонів.

Деякі дослідники, наполягаючи на винятковій класовоутворюючій силі ознаки власності на засоби виробництва при соціалізмі, включали усіх спеціалістів-колгоспників до складу колгоспного селянства, а значну частину решти сільської інтелігенції об'єднували з робочим класом. А інші дослідники, навпаки, вважали, що соціалістична власність уже втратила на момент дискусії класовоутворюючу силу, й об'єднували колгоспне селянство та робітників в єдину соціальну спільноту.

В період між першою та другою Всесоюзною конференцією (Свердловськ, 1972) було надруковано багато публікацій з проблем соціальної структури сільського населення, проте подолати остаточно методологічні суперечності так й не вдалося. Більш того, вони побільшали. Так, Ю. Арутюнов виголосив тезу про двоїсту природу колгоспної частини/складової інтелігенції й службовців, а також про переважну силу внутрішньокласових відмінностей у порівнянні з міжкласовими. Різні думки висловлювались й відносно самих засад внутрішньокласового розподілу, співвідношення різних прошарків, верств та груп.

На другій Всесоюзній конференції дискусія з питання про критерії міжкласових відмінностей в умовах розвинутого соціалізму набула подальшого розвитку. Більшість дослідників дійшли висновку, що на сучасному етапі розвитку радянського суспільства, крім відносин до засобів виробництва, як основні виступають такі класовоутворюючі

ознаки, як місце соціальної групи в суспільному розподілі праці і в розподілі матеріальних благ, тобто ознаки, що були присутні в ленінському визначенні класів. Була підтримана думка про зростаюче значення так званих похідних виробничих ознак, що охоплюють/характеризують відмінності в сфері культури, дозвілля, соціальної психології. Проте з інших важливих питань консенсус досягнутий не був.

Упродовж часу, що тривав між другою та третьою Всесоюзними конференціями (Звенигород, 1976), з'явилось багато публікацій про природу і зміст суттєвих відмінностей між містом та селом, аграрною й індустріальною працею, про характер та механізми змін в соціальній структурі сільського населення. Ці теоретичні й прикладні питання набули традиційного характеру для дослідницької практики того часу.

На момент проведення четвертої Всесоюзної конференції "Розвиток соціальної структури радянського суспільства" (Таллін, 1981) вітчизняні соціологи вже були ознайомлені з принципово новим теоретичним положенням, що містилося в Звітній доповіді Генерального секретаря Л. Брежнева на XXVI з'їзді КПРС. Він повідомив про те, що "становлення безкласової структури суспільства" в головному та основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму" [1, с. 53]. Тому на конференції обговорювались переважно проблеми формування соціальної однорідності соціалістичного суспільства, подолання істотних відмінностей між класами, соціальними групами та верствами, між містом та селом, між розумовою та фізичною працею.

При обговоренні проблем соціальної структури сільського населення СРСР на етапі розвиненого соціалізму В. Староверов стверджував, що основними соціальними групами сільського населення в країні є робітники промисловості та сфери обслуговування на селі, аграрний загін робочого класу, колгоспне селянство, робітники розумової праці. Найбільшим за чисельністю сільських робітників, на його думку, був на цей момент робочий клас. На початок 1981 р. чисельність сільських робітників становила за приблизними розрахунками 23-24 мільйони осіб – майже третину усього робітничого класу країни, а більшу частину

сільських робітників (13-14 млн. осіб) складали робітники неаграрної праці [2, с. 71, 72].

Отже, розпад СРСР, а разом з ним й командно-адміністративної системи, примусив нові незалежні держави, що виникли на його руїні, шукати альтернативні, відмінні від колишнього, шляхи розвитку. Необхідність реформування аграрного сектору була очевидною, проте модель його трансформації й досі не знайдена. Хоча існують й деякі гіпотези з цього приводу.

Так, К. Якуба вважає, що з початком процесу соціальної реструктуризації селянства в Україні виникли якісно нові соціальні групи: фермери, орендарі, кооперовані та некооперовані селяни. Більш того, на її думку сформувався новий клас сучасного суспільства – клас підприємців, з'явилися перші паростки національної буржуазії, на яку покладаються великі надії як на практичного локомотива, "який виведе Україну в коло найуспішніших країн світу" [3, с. 227; 4].

К. Якуба пропонує визначати соціальну структуру сільського населення за двома основними критеріями: формою власності на землю і майно та видом зайнятості і організації праці. За першим критерієм сільське населення, на думку К. Якуби, можна поділити на дві основні групи – власники й наймані робітники. До першої групи належать реальні господарі землі або майна (фермери і селяни, які в процесі реформування були наділені земельними і майновими паями незалежно від форм їх використання, а також особи, які мають у власності отриману у спадок або куплену землю чи майно). До другої групи К. Якуба відносить селян, які не мають власності на землю або майно і для них єдиним джерелом існування є власна праця незалежно від місця її використання – в селянському домогосподарстві, в орендаря, у кооперативі чи в іншій структурі [3, с. 227].

За видами зайнятості й організації праці можна виділити такі основні соціальні групи селян як фермери, працівники кооперативних підприємств, підприємці, одноособні селяни. Кожну з цих груп дослідниця пропонує поділяти на певні підгрупи [3, 228]. Щодо очікуваної соціальної структури сільського населення та працівників, зайнятих у цьому секторі, на найближчу та середньострокову

перспективу, на її думку, в найближчі 5-10 років найчисельнішу соціальну групу сільського населення становитимуть селяни, зайняті в особистих домогосподарствах.

До цього К. Якуба додає, що "за умов подальшого утвердження й розвитку приватної власності та нагромадження капіталу в аграрній сфері реструктуризація соціальної структури в сільській місцевості у середньо- та довгостроковій перспективі здійснюватиметься у напрямі підвищення економічної й соціальної значущості великих корпоративних формувань аграрного профілю з високим рівнем механізації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва, збільшення контингентів підприємців, менеджерів, інших верств сільського населення, притаманних ринковим відносинам, і зменшення абсолютної та відносної кількості найманих працівників [3 , 228]. Проте, на її переконання, останні залишатимуться основною продуктивною силою аграрного сектору.

А втім, якщо звернутися до даних Державного статистичного комітету України, такі міркування не виходять за рамки теорії. Хоча б тому, що в сконструйованій класифікаційній схемі соціальної структури навіть не згадується така потужна група як безробітні селяни та заробітчани – внутрішні та зовнішні.

До якої страти належать безробітні та заробітчани?

За даними суцільного обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів за станом на 1 листопада 2005 р., здійсненого ЦСУ України, лише 3.8 млн. українських селян трудоздатного віку мали робочі місця. Вони склали менше половини контингенту сільських трудових ресурсів (45.6%). Водночас 2.9 млн. сільських мешканців (майже щотретій український селянин в трудоздатному віці) ніде не працювали і не навчались. В порівнянні з 2001 р. їх питома вага зросла на 21.5%, а з 1996 р. – в 3.8 раза. Серед тих, хто не працював і не навчався, частка інвалідів I та II груп складала всього 5.8% (168.5 тис. осіб). На 23.3% зросла в порівнянні з 2001 р. чисельність сільських жителів трудоздатного віку, зайнятих тільки в

особистому підсобному господарстві, і досягла 2.6 млн. осіб. А в порівнянні із 1996 р. цей контингент побільшав в 3.2 рази. Такий швидкий зріст зумовлений не стільки бажанням працювати на отриманих земельних наділах, скільки труднощами пошуку роботи.

З 3.8 млн. селян, що мали роботу, лише 2.3 млн. осіб працювали за місцем проживання, решта ж (1523.8 тис. осіб) знайшли собі роботу за межами свого населеного пункту. Їх питома вага сягала 40.2% загальної кількості працюючих сільських мешканців. З них понад мільйон осіб (1081.5 тис.) працювали в містах та селищах міського типу. Решта ж селян вимушено шукала роботу за кордоном. За період з 2001 р. по 2005 р. цей контингент зріс в 2.5 рази. Найбільша кількість гастарбайтерів виїжджала за межі України з Черновицької області (13.5% від загальної кількості працюючих), Івано-Франківської (8.7%), Тернопільської (8.6%) та Закарпатської (6.5%).

За останні десять років спостерігалось поступове зменшення кількості працюючих пенсіонерів. Якщо на початок 1996 р. та 2001 р. працюючі пенсіонери становили відповідно 384.4 тис. та 214.8 тис. осіб (або 6.0% та 4.9% від загальної кількості працюючих), то станом на 1 січня 2005 р. цей контингент зменшився до 165.7 тис. осіб (або 4.4% від загальної кількості зайнятих).

За станом на 1 січня 2005 р. кількість фермерських господарств становила 37007 одиниць. В середньому на одно фермерське господарство припадало 87.39 га землі. Їх кількість поступово збільшується. Крім фермерських господарств в сільських населених пунктах України знаходилось 17986 підприємств сільського господарства, причому їх переважна більшість (17120 або 95.2%) була у приватній власності. Решта суб'єктів господарської діяльності є або державними (724), або комунальними (142) підприємствами. Крім сільськогосподарських в сільській місцевості працювали підприємства лісового господарства (1467), рибного господарства (939), добувної та обробної промисловості (відповідно 541 та 3929), будівельні організації (789) та транспортні підприємства (1076). Також в сільській місцевості України функціонують санаторії, будинки відпочинку та інші заклади

рекреації (усього 1332), з яких 939 є приватними, 333 – державними, а 60 знаходяться в комунальній власності.

Велике занепокоєння викликає факт, що кількість населених пунктів, в яких відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності, становила 13975 одиниць або 49.3% від загальної кількості всіх населених пунктів.

Що ж робити соціологам?

Замість післямови

Оскільки старі, періоду "зрілого соціалізму", критерії типів соціальної структури в селі більше не є актуальними, доцільно шукати інші класифікаційні схеми, адекватні реально існуючим в сільській місцевості соціальним групам, верствам то прошаркам та їх характеристикам.

Література

1. *Матеріали XXVI з'їзду КПРС.* – М.: 1981.
2. *Формирование* соціальної однородности соціалістического общества. М., Наука, 1981.
3. *К. Якуба.* Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007.
4. *Незалежність України і виклики сьогодення* // Урядовий кур'єр. – 2003. - № 158. – 27 серпня.